

UOT 398.

AŞIQ SÜMMANININ USTADNAMƏLƏRİ

AVTANDİL AĞBABA

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor
avtandil.aqbaba@mail.ru**Açar sözlər: Aşiq Sümmani, ustadnamə, xəlqi ruh, fəlsəfi mənə, milli kolorit*

Dərin fəlsəfi məzmun, dini-əxlaqi motivlər, öyüd-nəsihət ruhunun genişliyi, didaktik fikirlər Aşiq Sümmani poeziyasını səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdir. Aşığın qoşmalarının mənə tutumu, fikir yükü əxlaqi-tərbiyəvi ideyalarla olduqca zəngindir. Bu zənginliyin çeşidli sənətkarlıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Sümmanın lirik şeirlərinin ayrıca bir qolunun: ustadnamələrin üzərində dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq.

Məlumdur ki, kamillik, mərdlik və fədakarlıq, mənəvi gözəllik, təvazökarlıq, mərhəmət və ədalətlik və sair kimi bəşəri xüsusiyyətləri tərənnüm etmək üçün saz-söz sənətkarları ustadnamə janrına daha çox müraciət etmişlər. “Ustadnamələrdə nəsihət, məsləhət, atalıq-böyüklük qayğısı, fəlsəfi ümumiləşdirmə, kainat, cəmiyyət, ailə-məişət, insani keyfiyyətlər öz əksini tapır. Məzmun və fikir etibarilə xalq hikmətinin ifadəsi olan atalar sözü və məsəllər uslubca bədii sözün canlı, gözəl nümunələridir. Ustadnamələr bu xüsusiyyətləri ilə atalar sözü və məsəllərlə birləşir”. [1, s.188] Bu baxımdan özündən əvvəl fəaliyyət göstərmiş ozan-aşiq sənətinin qudrətli nümayəndələrinin klassik ənənələrini davam etdirən Aşiq Sümmani öz ustadnamələrində bir el ağsaqqalı, müdrik dədə kimi çıxış edir. Bu müdrikliyinə və nəsihətamiz fikirlərinə görədir ki, o, xalq arasında Sümmani Baba, Sümmani Dədə ad-titulu ilə tanınıb sevilmişdir.

Aşığın “Edərlər”, “Olmaz”, “Eylər”, “Bilir”, “Çıxma” və digər ustadnamələri kainata və insanlığa, cəmiyyətə və şəxsiyyətə müdrik sənətkar baxışının poetik-fəlsəfi ifadəsi kimi dərin mənə tutumuna malik örnəklərdir. “Məzar daşı ilə iftixar”, “faydasız atəşlə dağlanmaq”, “quru dava ilə ürfanlıq”, “hər coşqun çay ilə çağlamaq olmaz” bədii –fəlsəfi qənaəti ustad sənətkarın açıq və demokratik düşüncəsinin təəcəssümüdür. Bu düşüncə aşığın həssas müşahidələrinin, hadisələri və insanları filosof gözü ilə dəyərləndirməyin nəticəsi kimi bu ustadnamələrin başlıca ideya-mündəricəsini təşkil edir. Aşiq əsil xoşbəxtliyi cəmiyyətə yararlı vətəndaş olmaqda, haqqa qulluq edib namərdlərdən uzaq durmaqda görür:

*Dinləmə dünyanın qeyli-qalını,
Gözətlə kamilin bir kəlamını,
Düşürmə üstünə el vəbalını,
Zira böylə kişi bəxtiyar olmaz. [2, s.621]*

Sümmanın “Olmaz” rədifli doqquz qoşma-ustadnaməsi vardır. Ağlın diqtəsindən və şəriət qaydalarından kənara çıxmamaq, haqqın qulu və nəfsinin ağası olmaq, elm və bilik dalınca getmək, inam və etiqad bu ustadnamələrin ədəbi-fəlsəfi mahiyyətini müəyyənləşdirir. Yüksək ədəb-ərkan qaydaları, cəmiyyətdə öz yerini bilmək, soydaşlarına qarşı insani rəftar, milli mənliliyini uca tutmaq və s. kimi nəcib keyfiyyətlərin təbliği aşığın zəngin həyat təcrübəsindən, hadisələrə fəal və ayıq münasibətindən doğur :

*Təklifsiz bir yerə getmə, geri dur,
Dəvət olan yerə keç də bayık dur,
Bir söylə, iki duy, üç də qulaq ver,
Hər böyük məclisdə söz güzar olmaz. [3, s.323]*

Xalq fəlsəfəsi və hikməti ilə yoğrulmuş bu bəndin hər misrası oxucuları və dinləyiciləri düşünməyə vadar edir. Fəlsəfi yük və emosionallıq vəhdət təşkil edərək Aşiq Sümmanini qüdrətli sələfləri ilə eyni məqamda birləşdirir:

*Bir məclisə varsan, özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə söymə,
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə.
Demə ki, zorluyam, qolum yaxşıdır.* [4, s.29]

Xəstə Qasımdan örnək gətirdiyimiz bu bəndin hikmətamiz məzmun və ruhunun Sümmaniyyə təsirini və yaxın oxşarlığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Məlumdur ki, Xəstə Qasımın ustadnamələri poetik mündəricəsi, dərin mənə tutumu, ədəbi-estetik zənginliyi ilə seçilən yüksək sənət nümunələridir. Prof. Qara Namazov Xəstə Qasımın ustadnamələrindən bəhs edərkən bu şeirlərin təsir gücünə və əhatə dairəsinə xüsusi diqqət yetirərək yazır: “Təsadüfi deyil ki, özündən sonra və əvvəl yaradılmış dastanları söylərkən aşıqlar daha çox Xəstə Qasımın ustadnamələrinə müraciət edir, dastanı onun şeirləri ilə başlayırlar. El şairinin ustadnamələrində dövrünün ictimai-əxlaqi-etik qanunları, ədəbi-estetik münasibətləri sözün bədii tutumunda dolğun ifadə olunmuşdur. Yaxşılıq, xeyirxahlıq, nəcib hərəkətlər, insani məziyyətlər təqdir olunduğu kimi, bədxahlıq, pis əməllər, riyakar və xəbis təbiətlər də tənqid olunur. Həm də bu ustadnamələr quru nəsihət xarakteri daşmır, tutumlu və emosionaldır”. [4, s.261-262]

Əlbəttə, biz söylədiyimiz fikirlər və gətirdiyimiz sitatlarla Xəstə Qasımın Aşiq Sümmaniyyə yaradıcılığına nə dərəcədə təsir göstərdiyini araşdırmağı qarşınıza məqsəd qoymamışıq. Yuxarıda yürütdüyümüz mülahizələrlə Aşiq Sümmanınin Azərbaycan aşiq yaradıcılığına həssas münasibətini və klassik sənət ənənələrindən uğurla bəhrələndiyini göstərmək istəyirik.

Həyat-ölüm fəlsəfəsi, son gününü əvvəlcə yada salıb dünyaya kamil nəzərlərlə baxaraq həqiqətin məntiqini dərk edən Aşiq Sümmanınin şeirlərində bu gerçəklik olduqca əzəmətli və cazibədar görünür:

*Can əmanət, bir kimsəyə mülk olmaz,
Bu dünyaya gələn getmək üçündür.* [3, s.290]

Klassik irsə bu cür yaradıcı münasibət, doğma xalqınin deyimlərini və duyumlarını poetik sözün gözəlliyi ilə mənalandırmaq Aşiq Sümmanınin ustadnamələrinin emosionallığını artırmaqla yanaşı, bu şeirlərin əxlaqi-didaktik məzmununu yeni çalarlarla zənginləşdirir.

Aşiq Sümmanınin ustadnamələri quru didaktika, yorucu öyüd-nəsihətlər deyildir. Bu ustadnamələrdə müdrik sözün qiyməti poetik deyimlərlə ümumiləşdirilir, ağsaqqal sözünü dinləyib ona əməl etməyin faydası ifadə olunur. “Müdrik məsləhətlər yalnız ağıllılar üçündür, ağılsız adamların heç bir nəsihətə ehtiyacı yoxdur”-bədii-fəlsəfi qənaəti ustad aşığın ustadnamələrinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi maraqlı doğurur:

*Söz söylə könlümün iqtidarınca,
Əl əldən üstündür arşə varınca
Süleymana söz öyrətdi qarınca,
Məsləhət dinləmək nadanlıqmıdır?* [3, s.279]

Məlumdur ki, Süleyman peyğəmbər haqqında Şərq, o cümlədən Türk-Azərbaycan ədəbiyyatında bir sıra hədis, əfsanə, rəvayət, nağıl və s. mövcuddur. Folklorumuzda, aşiq yaradıcılığında, divan ədəbiyyatında Süleyman peyğəmbərin üzüyü, Süleyman peyğəmbər və qarışqa, Hüdhdü quşu və sair ifadələr poetik simvol kimi sıx-sıx izlənməmişdir. Aşiq Sümmaniyyə də yeri gəldikcə bu poetik rəmzlərdən, dini ifadələrdən istifadə etməklə bir tərəfdən didaktik fikirlərinin, öyüd-nəsihətlərinin effektivliyini artırmış, digər tərəfdən uluların kəlamlarına qulaq açmaq ləyaqətini yüksək əxlaqi-etik keyfiyyət kimi dəyərləndirmiş və bunu ariflik nişanəsi saymışdır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “Quran”ın, “Səba”, “Nəml” və “Sad” surələrində Süleyman peyğəmbərlə bağlı bir sıra ayələr mövcuddur ki, bu ayələr bir çox el şairləri kimi, Aşiq Sümmanınin də müraciət etdiyi mötəbər qaynaqlardan olmuşdur. Bu cür mötəbər qaynaq aşığın ustadnamələrinin

dini-fəlsəfi və ədəbi-estetik mənə tutumunu daha əhatəli istiqamətlərdə səciyyələndirməyə imkan verir. Bu baxımdan ustad sənətkarın dinləyici auditoriyasının diqqətini bir qayda olaraq , dini-əxlaqi, etik-estetik gözəlliklərə çəkmək cəhdi təsadüfi hal deyildir. “Yorğan-döşək tük və yundan deyil, din və imandandır”- deyə Sümmani əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini bu cür nəcib ideyaların istiqamətinə yönəldərək həyat-ölüm axtarırlarının son ucunda və təməlində zəngin mənəviyyatın, əqidə-iman bütövlüyünün dayandığını görüb dərk edir.

“Cahillikdən uzaq olub, alimlərdən elm öyrənməyi” təbliğ edən aşıq öyüd-nəsihətlərinin ünvanını öz oğlunun simasında konkretləşdirir. Yüksək ictimai ideal, vətənpərvərlik, milli-əxlaqi keyfiyyətlərin təcəssümü “Oğul” rədifli ustadnamənin əsas ideya-məzmun mündəricəsini təşkil edir. “Dövlətinə can fəda olsun”, “taqımında onbaşını, yüzbaşını ata mərtəbəsində gör” və s. ifadələr göstərir ki, bu ustadnaməni aşıq oğlunun hərbi xidmətdə olduğu dövrdə söyləmişdir. Qoşmada ata sevgisi, övladının tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşıyan valideynin daxili narahatlığı, səmimi duyğular bədii-didaktik misraların axarında öz əksini tapır:

*Könlü mülayim ol, əxlaqda həlim,
Dərsinə davam et, çox eylə təlim,
Hər şeydən dadlıdır qələmdə elm,
İstəyəm hər zaman biləsən, oğul. [3, s.214]*

Aşıq Sümmaninin bu cür qoşmaları ideya-məzmun cəhətdən görkəmli Azərbaycan şairi S.Ə. Şirvaninin didaktik şeirləri ilə yaxından səsləşir. Seyid Əzimin:

*Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,
Elm-təhsil qıl, məqamə yetiş. [7, s.377]*

Və yaxud:

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get, əhli-ürfan ol. [7, s.375]*

-misraları yazdıqlarımıza əyani sübutdur. Fikrimizcə, ümumtürk şifahi və yazılı poeziyası kontekstində bu cür şeirlərin müqayisəli tədqiqi ustadnamə janrının mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq məsələləri baxımından araşdırılması istiqamətində zəngin ədəbi örnəklərin və aktual problemlərin çoxşaxəliliyi ilə əhəmiyyətli səciyyə daşıyır.

Aşıq Sümmani hansı mövzuda yazırsayazsın, bir qayda olaraq bu şeirlərdə didaktik ruh, xalq fəlsəfəsinin müəyyən bəliyyələri özünü hiss etdirir. Türkiyə folklorşünaslığında aşığın poeziyasının bu xüsusiyyətinə ayrıca diqqət yetirən folklorşünas alimlər (Nəsim Yağmurdərəli, Hikmət Dizdaroğlu, Xeyrəddin Rayman, Əbdülqədir Erkal, Mətin Özəslan və b.) onu filosof şair kimi səciyyələndirmiş, qoşmalarındakı tərbiyəvi fikirlərin xalq arasında geniş yayıldığını xüsusi qeyd etmişlər. Bu baxımdan N. Yağmurdərəlinin həssas müşahidəsi maraqlıdır. O yazır: “... Sümmani tam bir filosofdur. Ziya Paşanın zərbi-məsəl halına gələn misraları kimi, onun da xalq arasında bu qiyməti qazanan bir çox qoşmaları vardır”. [6, s.62]

N. Yağmurdərəlinin bu fikirlərindən çıxış edərək onu deyə bilərik ki, Aşıq Sümmaninin ustadnamələrinin lakonikliyi, mənə dərinliyi, estetik gözəlliyini, əxlaqi-etik fikirlərin genişliyini müəyyənləşdirən əsas qaynaqlardan biri atalar sözü və məsəllərdir. Belə bir zəngin mənbədən çeşidli forma və üsullarla bəhrələnmək aşığın ustadnamələrinin təsir gücünü və mənə yükünü daha da artırır:

*Gəl, Sümmani ,yaradana zikr eylə,
Verdiyi nemətə daim şükr eylə,
Yaman işi ta əzəldən fikr eylə,
Başa keçib peşman olsan, nə fayda. [3, s.158]*

“Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “ot kökü üstə bitər”, “quyuya su tökməklə quyu dolmaz”, “danışmaq gümüş, susmaq qızıldır”, “ruzi verən Allahdır” və sair atalar sözləri Sümmaninin ustadnamələrinə mənə dərinliyi və cazibədarlıq gətirir. Sənətkar fəhminin itiliyi və xalqı duyumu kamilliyin, elm və sənətin, idrakın vasitəsi ilə mənəvi ucalığa, daxili paklığa çatmaq

olar ideyasını onun ustadnamələrinin məzmun dolğunluğunda görmək mümkündür. İnsan zəkasını və aqlını hər şeydən yüksək tutan aşıq orijinal bir bənzətmə ilə düşüncələrini bu cür ifadə edir:

*Min qılı tam qırx yerdən yarsalar,
And içərəm, olmaz kamaldan incə.* [3, s.166]

Ümumiyyətlə, xəlqi kolorit, canlı və sadə xalq danışıq dili, dini-fəlsəfi motivlər, həssas müşahidə və onun poetik təcəssümü aşığın ustadnamələrinin əsas mövzusunı təşkil edən hümanizmin, mənəvi gözəlliklərin, milli soykökə bağlılığın, multikultural dəyərlərin çağdaş dövrümüzə də aktuallığını və əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

Azərbaycan folklorşünaslığında Aşıq Sümmaninin ustadnamələri ilk dəfədir ki, tədqiq olunur. Türk xalqlarında aşıq sənətinin öyrənilməsində və xüsusi kurslarda tədrisində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M., Allahmanlı A. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və şəkilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
2. Köprülü F. Türk saz şairləri. I-V cilt, Ankara: Güven Basımevi, 1962-1965, 820 s.
3. Erkal A. Aşıq Sümmani. Erzurum: Fenomen yayınları, 2007, 494 s.
4. Namazov Q. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
5. Aşıq Alı. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1982, 141s.
6. Yağmurdereli N. Sümmani. Hayatı və siirleri. İstanbul: Ülkü Basımevi, 1939, 144 s.
7. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3 cildə: II cild (tərtibçi və şərhlərin müəllifi S. Rüstəmov). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1969, 650s.

РЕЗЮМЕ

УСТАДНАМЫ АШУГА СУММАНИ

Автандил Агбаба

Ключевые слова: *Ашуг Суммани, уstadname, дух народа, философский смысл, народный колорит.*

В статье идет речь о уstadнамах Ашуга Суммани, которые играют важную роль в творчестве Суммани. Стихотворения ашуга в этом жанре привлекают внимание своим глубоким нравственно-дидактическим содержанием и философской сущностью.

Автор проанализировал уstadнамы Суммани в сравнении со стихами других народных мастеров. В его основе лежит идея о том, что народный дух, прославление национальных и духовных ценностей, гуманистические идеи являются основными философскими и эстетическими показателями учения мастера. Благодаря этим особенностям его уstadнамы до сих пор сохраняют свою образовательную ценность.

SUMMARY

ASHUG SUMMANI'S USTADNAMES

Avtandil Aghbaba

Key words: *Ashug Summani, ustadname, folk spirit, philosophical meaning, national color*

The article discusses the ustadname genre that form an important part of Ashug Summani's creativity. Ashug's poems in this genre attract attention with their deep moral and didactic content and philosophical essence. The author has analyzed Summani's ustadnames in comparison with the poems of other folk artists. It is substantiated that the people's spirit, the glorification of national and spiritual values, humanistic ideas are the main philosophical and aesthetic indicators of the ashug's ustadnames. Due to these features, his ustadnames still retain their educational value.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.10.2020
Son variant 07.12.2020